

Poticajna jezgra i slaba opća mjesta¹

ili uz knjigu Catherine Horel

*Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der
Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen
Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868-1914*

(Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009., 262 str.)

»Die Studie über die ‘Kleinkroatische Landwehr’ ist ein Forschungsbeitrag zum aktuellen Projekt ‘Soziale Strukturen’, das von der Kommission für die Geschichte der Habsburgermonarchie an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften im Rahmen der Reihe ‘Die Habsburgermonarchie 1848-1918’ eben zum Abschluss gebracht wird«.

Navedenim riječima uvodi Helmut Rumpler, predstojnik Komisije za povijest Habsburške Monarhije pri Austrijskoj akademiji znanosti, potencijalnog čitatelja u čitanje knjige *Soldaten zwischen nationalen Fronten. Die Auflösung der Militärgrenze und die Entwicklung der königlich-ungarischen Landwehr (Honvéd) in Kroatien-Slawonien 1868-1914*. (Vojnici između nacionalnih bojišnica. Ukidanje Vojne krajine i razvoj kraljevskog ugarskog domobranstva u Hrvatskoj i Slavoniji 1868-1914.). Knjigu opsega 262 tiskane stranice napisala je francuska povjesničarka Catherine Horel (Centre National de la Recherche Scientifique i Sveučilište Sorbonne I u Parizu), a objavljena je u izdanju Austrijske akademije znanosti u Beču 2009. na njemačkom jeziku.

Knjiga je u cijelosti posvećena »kraljevskom ugarskom domobranstvu u Hrvatskoj i Slavoniji« kao sastavnom dijelu oružanih snaga nekadašnje Austro-Ugarske. Poznato je da su se habsburške oružane snage u razdoblju dualizma sastojale od tri

---

1 Ovaj tekst izvorno je napisan na njemačkom jeziku za Südost-Forschungen, za časopis koji uređuje dr. Peter Mario Kreuter, a izdaje ga Südost-Institut u Regensburgu (Njemačka). Pisac ovih redaka odazvao se pozivu njemačkoga urednika da napiše osvrt na djelo koje je njegovom susretljivošću dobio u ruke. Budući da je riječ o knjizi koja će biti u prvome redu zanimljiva hrvatskim povjesničarima i čitateljskoj javnosti, neka ovaj osvrt na hrvatskome jeziku, znatno širi u odnosu na njemački tekst, posluži hrvatskome čitatelju kao moguća podloga za osnovnu orijentaciju pri njezinu čitanju i razumijevanju.

komponente: zajedničke vojske i ratne mornarice, zemaljske obrane u austrijskoj i domobranstvu u ugarskoj polovici Monarhije i tzv. pučkog ustanka. Zajednička vojska i ratna mornarica služile su za obranu Austro-Ugarske kao cjeline na kopnu i moru, a nalazile su se pod upravom zajedničkog Ministarstva rata u Beču i središnjeg vrhovnog stožera (Armeoberkommando). Zemaljska obrana u austrijskoj i domobranstvo u ugarskoj polovici Monarhije bili su u prvome redu zaduženi za zaštitu teritorija tih dviju polovica Monarhije, a u upravnom pogledu potpadali su pod ministarstva za zemaljsku obranu u Beču i Budimpešti. Pučki ustanak kao posljednja obrana u slučaju rata obuhvaćao je dragovoljce i ostale vojne obveznike koji su mogli nositi oružje i koji nisu bili raspoređeni u ostale komponente oružanih snaga. U oružane snage ubrajalo se tada i oružništvo, koje je također bilo vojnički ustrojeno, iako je ono zapravo obavljalo policijske zadaće. Vrhovni zapovjednik svih austro-ugarskih oružanih snaga, osoba koja je imala posljednju riječ u svemu, bio je vladar kao car u austrijskoj (formalno je u Češkoj, Galiciji i Dalmaciji bio kralj, a u ostalim pokrajinama nosio (nad)vojvodski ili sličan apelativ) i kralj u ugarskoj polovici dvojne Monarhije.

Baveći se domobranstvom u Zemljama ugarske krune kao sastavnicom austro-ugarskih oružanih snaga, Catherine Horel je u proteklom desetljeću sustavno istraživala u arhivima i knjižnicama u Beču, Budimpešti i Zagrebu. Proučila je mnoge arhivske dokumente i neke tiskane zbirke izvora, uzela u obzir brojne vjesnike naredaba, novine, šematizme, priručnike, godišnjake, udžbenike, rječnike i statističke baze podatke, pročitala različite zapise i uspomene suvremenika, a konzultirala je i priličan broj sekundarnih bibliografskih jedinica na francuskom, engleskom, njemačkom, mađarskom, hrvatskom i srpskom jeziku. Spoznaje do kojih je došla predanim i mukotrpnim znanstvenim radom objelodanila je u pregnantno pisanoj knjizi koja svojim činjeničnim i interpretativnim domašajima predstavlja uistinu pionirski poduhvat. Naime, knjiga obrađuje jednu pomalo zaboravljenu povijesnu temu o kojoj ne postoje solidne predradnje čak ni ondje gdje bi se one na prvi pogled mogle očekivati. Hrvatska historiografija nije se izdašnije bavila domobranstvom u habsburškom nagodbenom sustavu, a slično stanje uvelike prevladava i u historiografijama zemalja s kojima su prostori današnje Republike Hrvatske još prije stotinu godina dijelili zajedničku sudbinu unutar habsburškoga podunavskog imperija u Srednjoj Europi.

Knjiga koja je pred nama podijeljena je na osam poglavlja sa sljedećim naslovima: I. Obrana zajedničke države i nacionalno pitanje, II. Vojne posljedice Austro-ugarske nagodbe i *Nagodbe* (posljednja riječ u izvorniku je napisana kurzivom na hrvatskom jeziku i odnosi se na Hrvatsko-ugarsku nagodbu), III. Kraj Vojne krajine i preustroj vojnih struktura u Hrvatskoj-Slavoniji, IV. Novačenje i izobrazba, V. Časnički zbor, VI. Domobranstvo i oružništvo u hrvatskom društvu, VII. Honvéd i hrvatska nacionalna svijest (upotrijebljena je mađarska riječ za domobrana) i VIII. *Caru vjeran do smrti* – *Kaisertreu bis in den Tod* (naslov je u izvorniku donesen kurzivom na

hrvatskom jeziku s usporednim prijevodom na njemački). Na kraju knjige nalaze se: popis korištenih izvora i literature, kazalo osoba, kazalo mjesta i dvije karte.

Dok se u hrvatskom kulturnom krugu i danas najčešće govori o postojanju »hrvatskog domobranstva« i u razdoblju dvojne Monarhije, autorica u knjizi razmjerno dosljedno govori o »ugarskom domobranstvu u Hrvatskoj-Slavoniji«, ali ona već u predgovoru jasno kaže na što točno pod tim misli: »Honvéd und Gendarmerie in Kroatien-Slawonien waren folglich nur kroatisch im Hinblick auf die Sprache und das Teritorium (istaknuo pisac ovih redaka), sie wurden jedoch von Budapest verwaltet und befehligt« (str. 11). To znači da domobranstvo i oružništvo u Hrvatskoj i Slavoniji od 1868. do 1914. nisu ni približno bili »odrednice hrvatske autonomije«, kako se može pročitati u napisima pojedinih hrvatskih autora², budući da su i domobranstvo i oružništvo ulazili u krug zajedničkih ugarsko-hrvatskih poslova. Hrvatska i Slavonija imale su u nagodbenom sustavu autonomiju samo u sudstvu, školstvu, unutarnjoj upravi i vjerskim pitanjima, ali su bile priznate kao poseban teritorij unutar Zemalja ugarske krune s hrvatskim kao službenim jezikom, što je vrijedilo ne samo za navedene predmete u opsegu hrvatske autonomije nego i za predmete koji su se smatrali zajedničkim ugarsko-hrvatskim poslovima, u mjeri u kojoj su se obavljali na teritoriju Hrvatske i Slavonije. Zbog toga je zapovjedni jezik u domobranskim postrojbama na hrvatsko-slavonskom prostoru bio hrvatski, dok je na području Ugarske zapovjedni jezik u domobranskim postrojbama bio mađarski. Istodobno je hrvatsko-slavonsko domobransko zapovjedništvo u Zagrebu bilo samo jedno od nekoliko domobranskih zapovjedništava u Zemljama ugarske krune, koja su redom potpadala pod Ministarstvo za zemaljsku obranu (Honvédelmi miniszterium) kao jedinstveno tijelo u Budimpešti. Iako se domobranstvo u nagodbenoj Hrvatskoj i Slavoniji već i u to vrijeme nerijetko doživljavalo i neslužbeno čak i nazivalo »hrvatsko-ugarskim«, njegov je službeni naziv glasilo »Ugarsko kraljevsko domobranstvo« (Magyar Királyi Honvédség).

U prvom poglavlju (str. 19-41) autorica se bavi obranom zajedničke države i nacionalnim pitanjem. U tom smislu ona s pravom upozorava na duboke vojne tradicije i povijesno pamćenje u Ugarskoj i Hrvatskoj, utjelovljeno u zajedničkoj obrani Mađara i Hrvata od osmanske ekspanzije tijekom više od dva stoljeća povremeno više ili manje intenzivnih ratovanja u ranome novom vijeku. Ona posvećuje posebnu pozornost Vojnoj krajini i krajišnicima, koji su već u to vrijeme bili prepoznati kao »treue Diener ihres Herrn« (str. 21). U kontekstu nacionalnog pitanja u prvoj polovici 19. stoljeća autorica se osvrće na vojne reforme u Ugarskoj između 1815. i 1848. godine, a zatim s osobitom pažnjom pristupa hrvatsko-mađarskom političkom sukobu i ratnom razračunavanju 1848./49. godine. Mađarsko je vodstvo tada ustrojilo vlastitu vojsku koja se u izravnoj konfrontaciji s bečkim središtem pokušala izboriti za samostalnu državu izvan habsburškoga konteksta. Istodobno su se Hrvati pod

2 Tomislav Zorko, »Hrvatsko domobranstvo i oružništvo kao odrednice hrvatske autonomije 1868.-1914.«, *Lovrečki libar* 8 (2006), 33-40.

banom Josipom Jelačićem s oružjem u ruci suprotstavili otvorenom pokušaju potpunog integriranja hrvatskih zemalja u jedinstvenu državu od Karpata do Jadrana, koja bi imala ekskluzivan mađarski nacionalni predznak.

Drugo poglavlje (str. 45-69) posvećeno je vojnim posljedicama dviju nagodbi: Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske. Jedno od otvorenih pitanja u odnosima između Franje Josipa i njegovih mađarskih podanika neposredno poslije implementacije dualizma bilo je i pitanje (re)organizacije postojeće carsko-kraljevske vojske. Budući da su separatnim sporazumom s vladarom stekli gotovo paritetni položaj u odnosu prema bečkom središtu, mađarski su političari priželjkivali određene ovlasti i na vojnom području. Samo se po sebi razumije da Franjo Josip nije želio ni čuti za bilo kakvu posebnu mađarsku vojsku, pogotovo ne takvu koja bi imalo nalikovala onoj protiv koje su njegovi vojskovođe 1848./49. vodili rat. On je ustrajavao na vojsci koju bi kao cjelinu i dalje čvrstom rukom sâm vodio i nadzirao, smatrajući je jedinim jamstvom održivosti dvojne Monarhije. Stoga nije uopće dolazila u obzir potencijalna transformacija carsko-kraljevske vojske u posebnu »cislajtanijsku« i »translajtanijsku« vojsku, kako su tada čak pisale neke novine.³ Svejedno je dualizam kao politički sustav, izveden do krajnjih konzekvenci, zahtijevao da se pokuša pronaći nekakav »nadmjestak« za mađarsku vojsku. Taj je »nadmjestak« ubrzo pronađen u kraljevskom ugarskom domobranstvu. Kao politički ustupak Mađarima, domobranstvo je formalno osnovano Zakonom o obrambenoj sili, koji je 5. prosinca 1868. sankcionirao Franjo Josip.

Iako je domobranstvo u Zemljama ugarske krune imalo vlastitu zapovjednu hijerarhiju i upravnu strukturu, bila je isključena svaka mogućnost da ono eventualno nastupi kao samostalan politički čimbenik ili da se potencijalno čak suprotstavi zajedničkoj vojsci (koja je i u Ugarskoj i u Hrvatskoj imala svoje vojarne i posade u njima). Osim što je u austrijskoj polovici dvojne Monarhije odmah dobilo odgovarajuću protutežu u zemaljskoj obrani (Landwehr), ustrojenoj na sličan način i sa sličnom svrhom, ugarsko je domobranstvo bilo neusporedivo malobrojnije od zajedničke vojske i raspolagalo je pretežno lakšim naoružanjem. Desetljećima se domobranstvo sastojalo od pješništva i konjaništva, a tek 1912. osnovano je i domobransko topništvo. Budući da je Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. predviđala »da se novaci iz kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije uvrstiti imadu u vojne pukovnije istih kraljevina«, što je značilo da imaju pravo služiti vojsku u Hrvatskoj i Slavoniji, kraljevsko ugarsko domobranstvo organizirano je na način da je osnovano posebno hrvatsko-slavonsko domobransko okružje sa zapovjedništvom u Zagrebu kao posljednje od ukupno šest (kasnije sedam) takvih okružja u Zemljama ugarske krune.

Prestanak postojanja Vojne krajine i preobrazba oružništva u Hrvatskoj i Slavoniji sadržaj je trećeg poglavlja (str. 73-104). Nakon što je 1873. razvojačena i 1881.

3 *Die Zukunft*, 90/V, Wien, 18. April 1868.

ukinuta Hrvatsko-slavonska Vojna krajina, vojni obveznici iz tih predjela uključeni su u zajedničku vojsku i domobranske postrojbe. Iako se zagrebačko domobransko zapovjedništvo financiralo iz državnog proračuna Zemalja ugarske krune, a hrvatske domobranske postrojbe bile sastavnim dijelom kraljevskog ugarskog domobranstva, one su funkcionirale kao svojevrsni »separatum corpus« ugarskoga domobranstva, kako se prije desetak godina izrazio hrvatski povjesničar Tado Oršolić.⁴ U oblikovanju domobranstva na teritoriju Hrvatske i Slavonije prema tome modelu mogao je prvi zagrebački domobranski zapovjednik grof Miroslav Kulmer računati i na prešutnu potporu Franje Josipa. Prema nekim navodima, vladar mu je doslovce rekao: »Ni ja ne želim nikakve honvede u Hrvatskoj!«.⁵ Zacijelo to nije učinio radi promicanja hrvatsko-slavonskih posebnosti nego u prvome redu s ciljem obuzdavanja potpune homogenizacije domobranstva na mađarskoj nacionalnoj osnovi i ograničavanja stupnja kontrole mađarske vlade nad domobranstvom kao cjelinom u Zemljama ugarske krune.

»Rekrutierung und Ausbildung« naslov je četvrtoga poglavlja (str. 107-134). U njemu autorica detaljno analizira obuku i izobrazbu novaka u domobranstvu, izobrazbu domobranskih časnika na vojnoj akademiji Ludovika u Budimpešti i pojedine životne aspekte domobranske svakodnevice poput vojnoga školstva, stege, zdravlja i vojnoga dušobrižništva. Dok se domobranstvo popunjavalo novacima iz kruga vojnih obveznika, domobranski su časnici potjecali iz zajedničke vojske, vojno-krajiških pukovnija ili vojno-obrazovnih zavoda zajedničke vojske i domobranstva. U Ugarskoj i Hrvatskoj i Slavoniji bilo je više vojno-obrazovnih zavoda zajedničke vojske s njemačkim kao nastavnim jezikom. Središnji pak domobranski vojno-obrazovni zavod u zemljama ugarske krune od 1872. bila je vojna akademija Ludovika u Budimpešti s mađarskim kao nastavnim jezikom. Polaznici su većinom bili Mađari, a zbog jezične barijere samo rijetki Hrvati. Domobranstvo je bilo nezamislivo bez uobičajene vojne stege, koja je čak bila nešto izraženija s hrvatske nego s mađarske strane Drave. Za tjelesno zdravlje ljudi i konja u domobranstvu skrbbili su profesionalni liječnici, farmaceuti i veterinari, a duhovnim potrebama domobrana udovoljavali su odgovarajući vojni dušobrižnici različitih konfesija.

Časnički kadar u domobranstvu, čija je analiza predmet petoga poglavlja (str. 137-173), sastojao se od pripadnika različitih narodnosti i socijalnog profila. Domobranski časnici u etnički heterogenijoj Ugarskoj bili su pretežno Mađari i u manjem broju pripadnici ostalih naroda, a u etnički homogenijoj Hrvatskoj i Slavoniji uglavnom Hrvati i Srbi. Među tim časnicima u razdoblju dualizma bilo je postupno sve više osoba građanskog podrijetla, budući da se služba u domobranstvu iz plemićke perspektive činila manje atraktivnom od službe u zajedničkoj vojsci ili ratnoj mornarici. Vrhunac razvoja karijere u domobranstvu na teritoriju Hrvatske i Slavonije

4 Tado Oršolić, »Hrvatsko domobranstvo kao 'separatum corpus' ugarskog domobranstva (1868.-1914)«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 26 (2002), 165-190.

5 Josip Horvat, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, II, pretisak, Zagreb, 1992., 351.

predstavljale su, prema autorici, istaknute dužnosti zapovjednika hrvatsko-slavonskoga domobranskog okružja, zapovjednika 10. varaždinske domobranske husarske pukovnije i zapovjednika hrvatsko-slavonskoga oružništva. Bile su moguće i karijere poslije vojne službe u civilnoj upravi, a redovna služba u domobranstvu na teritoriju Hrvatske i Slavonije bila je sasvim zamisliva i bez poznavanja mađarskoga jezika.

O domobranstvu i oružništvu u hrvatskom društvu autorica raspravlja u šestom poglavlju (str. 177-199). U sjeni stalnog rivaliteta između domobranstva i zajedničke vojske oko pitanja kontingenata novaka i vojnog prestiža gradile su se domobranske vojarne i ustrojavalo domobransko topništvo, a domobrani i oružnici u Hrvatskoj i Slavoniji živjeli su u neposrednom kontaktu s hrvatskim društvom i prilično daleko od Beča i osobito Budimpešte, među ostalim i zato što uglavnom nisu poznavali mađarski jezik. Istodobno je mađarska vlada u Budimpešti bila vidno naklonjenija domobranstvu nego zajedničkoj vojsci, dok je austrijska vlada u Beču više pažnje posvećivala zajedničkoj vojsci nego vlastitoj zemaljskoj obrani.

Hrvatsko-mađarske odnose u razdoblju dualizma opterećivali su različiti problemi, dijelom naslijeđeni i dijelom stvoreni, a među njima je na specifičan način dolazio do izražaja jezični problem kao kulturološki aspekt hrvatsko-mađarskih sporova u kontekstu oblikovanja modernog društva i modernih nacija. Raspravljajući o tome u sedmom poglavlju (str. 203-225), autorica na sebi svojstven način upozorava na nužnost nijansiranog tumačenja fenomena mađarizacije i stupnja podčinjenosti Hrvata u zajednici s Mađarima. Istodobno ona razrađuje svoje stajalište iz predgovora o tome da domobranstvo ni u jednom trenutku nije bilo ozbiljno okrnuto hrvatsko-mađarskim prijemcima: »Zwar standen die kroatischen Regimenter der kroatischen Nationalbewegung relativ distanziert gegenüber und wurden praktisch nie direkt in die Auseinandersetzungen involviert« (str. 12). To je ujedno osnovna teza cijele knjige, sadržana u njezinu znakovitom naslovu: vojnici između nacionalnih bojišnica!

Time što je na jednom ranijem mjestu u knjizi konstatirala da su razdoblju dualizma »Kroaten strebten nach einer immer umfassenderen Anwendung ihrer Sprache im Land, während Ungarn versuchte, das Ungarische in Kroatien zu verankern« (str. 57), autorica u sedmom poglavlju nije propustila iznijeti sljedeću spoznaju: »In der Praxis hat Ungarn die kroatische Sprache stärker respektiert, als man gemeinhin annimmt« (str. 205). Nakon što je Hrvatsko-ugarskom nagodbom 1868. hrvatski jezik priznat kao službeni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji, mađarska politička elita uglavnom nije više smatrala mogućom jezičnu asimilaciju Hrvata (kao što je na to pomišljala u prvoj polovici 19. stoljeća), ali je nametala vanjske znakove jedinstvenosti Zemalja ugarske krune i mađarske prevlasti (dvojezični natpisi i sl.), što je hrvatska javnost doživljavala kao mađarizaciju. »Es kann also schwerlich von einer Magyarisierung der *domobranstvo* gesprochen werde« (str. 150), ističe u tom kontekstu autorica. Nijansiranom tumačenju stvarnih razmjera mađarizacije, uz argumente za kojima poseže autorica, može u značajnoj mjeri pripomoći i statistika. Pri kraju Khuenova banovanja 1900. mađarskim je jezikom u Hrvatskoj i Slavoniji vladalo

jedva dva posto ne-Mađara (Hrvata, Srba i ostalih stanovnika). Budući da je u isto vrijeme oko pet posto stanovnika Hrvatske i Slavonije govorilo njemačkim jezikom, moglo bi se s tog stajališta čak prije govoriti o germanizaciji nego o mađarizaciji. Iako se mađarski jezik uvelike rabio na željeznici i promicao u državnim uredima i nekim školama, mađarizacija je u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju dualizma, za razliku od pokušaja nametanja mađarskoga jezika tijekom prve polovice 19. stoljeća, imala znatno više obilježje vidljive političke majorizacije nego stvarne jezične asimilacije.

Za razumijevanje niza fenomena važna je sljedeća autoričina konstatacija: »Ausserdem verfügte die kroatisch-slawonische Landes Regierung mit dem Ausgleich und der darin vereinbarten Autonomie über ein Mittel, um die ungarischen Ansprüche abzuwehren« (str. 213). Hrvatska autonomija u Austro-Ugarskoj, koliko god bila uska i krhka, pokazala se u konačnici boljim rješenjem od npr. izostanka bilo kakve autonomije u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1920-ih godina. Poticajna je i autoričina ocjena Khuena Héderváryja, hrvatskoga bana promađarske orijentacije: »Er war für die kroatischen Politiker eine Provokation, nicht weil er Kroatien-Slawonien hätte magyarisieren wollen, sondern weil er die Opposition der Rechtspartei und der Unabhängigen Nationalpartei im Landtag zu kontrollieren trachtete« (str. 217). Khuenova politika u Hrvatskoj i Slavoniji bila je zapravo u službi očuvanja dualističke ravnoteže u Austro-Ugarskoj, a to je ujedno bilo strateško usmjerenje mađarske vlade za premijera Kálmána Tisze (1875.-1890.). Jednako je tako i Khuenova »Serbenpolitik« (str. 217) u Hrvatskoj i Slavoniji dobrim dijelom bila u funkciji tadašnjeg saveza između Austro-Ugarske i obrenovićevske Srbije, što i autorica sasvim dobro zapaža. U takvim okvirnim uvjetima Hrvatsko-ugarska nagodba je bila više nešto što se samo trpjelo nego nešto što se osobito promoviralo.

»Caru vjeran do smrti« vrijednosna je ocjena koju autorica u osmom, posljednjem, poglavlju (str. 229-237) pripisuje hrvatskim postrojbama u Prvom svjetskom ratu s gotovo neizbježnom povratnom reminiscencijom na vojno-krajiški tradicijski potencijal. Neovisno o tome koliko se s tom pomalo idealiziranom ocjenom možemo ili ne možemo bez ostatka suglasiti, činjenica je da su se hrvatske postrojbe poput npr. domobranske »vražje divizije«, naročito u borbama s Talijanima na Soči, izvanredno dobro držale i na početku rata imale razmjerno malo bjegunaca (pritom autorica ne isključuje pojavu »zelenog kadra« kao sve ozbiljnijeg problema pri kraju rata). Uostalom, prepoznatljiva dinastička lojalnost prožimala je uvelike i visoke austro-ugarske časnike iz Hrvatske i Slavonije poput npr. Svetozara Borojevića ili Stjepana Sarkotića (koji su poslije rata našli utočište u Austriji).

Pored niza spoznajnih vrlina, knjiga koja je pred nama ima i određenih činjeničnih i interpretacijskih slabosti. Pritom valja odmah reći da te slabosti više dolaze do izražaja u vezi s nekim općim mjestima, nego u vezi s onim što čini jezgru autoričina primarnog interesa. Ne umanjujući time nipošto izniman znanstveni doprinos ove knjige, potrebno je ipak zbog znanstvene korektnosti upozoriti na neke uočljivije slabosti.

Već u predgovoru, u prvoj bilješci (str. 9), autorica griješi utoliko što mađarsku riječ »Honvéd« (domobran) povezuje s njemačkim izrazom »Soldat« (vojnik). Na mađarskom jeziku za »vojnika« postoji riječ »katona«, dok je hrvatski naziv »domobranstvo« upravo doslovan prijevod mađarske riječi »honvédség«. Mađarska akademija znanosti nije osnovana »1840« (str. 27), nego 1825. godine. Spomenik banu Jelačiću nije vraćen na zagrebački glavni trg »1991« (str. 41), nego u jesen 1990. godine. Jedna od krajiških utvrda nije bio »Cetin-grad« (str. 74), nego Cetin (Cetingrad je naselje koje se razvilo pod utvrdom Cetin). Nije postojala nikakva »Gespannschaft Sisak« (str. 101), nego Sisačka podžupanija (trebalo bi pisati: Untergespannschaft Sisak). U razdoblju dualizma nisu postojale »Bistümer Zagreb und Senj« (str. 133), budući da je Zagrebačka biskupija još 1852. uzdignuta na čast nadbiskupije koja je obuhvaćala i staru biskupiju sa središtem u Senju. Ban Khuen nije fizički napadnut u Saboru »1895« (str. 217), nego 1885. godine, kada ga je jedan zastupnik Stranke prava (Josip Gržanić) udario nogom u stražnjicu. Napokon, srpski kralj Aleksandar Obrenović u prevratu 1903. nije ubijen »11. Juni« (str. 217), nego 29. svibnja (u srpskoj tradiciji prevrat se uredno naziva »majskim«).

Dio rečenice u kojoj stoji »Familie Zrínyi, kroatisch Zrinski« (str. 19) mogao bi manje upućenog inozemnog čitatelja navesti na pomisao da je riječ o mađarskoj obitelji koja ima i hrvatsku varijantu prezimena. Zapravo je obrnuto: riječ je o hrvatskom rodu bibrirskih plemića Šubića, čiji je jedan ogranak 1347. zamijenio Ostrovcu u Dalmaciji za Zrin u Pounju i prozvao se Zrinskima. Sredinom 16. stoljeća Zrinski su stekli Međimurje i prerasli u prave magnate, čiji su se posjedi uoči pogubljenja Petra Zrinskog u Bečkom Novom Mjestu (ili Bečkom Novigradu, njem. Wiener Neustadt) u travnju 1671. protezali od ugarskoga Zadunavlja preko Međimurja do sjevernoga Jadrana. Istaknuti pripadnici toga velikaškog roda – poput Nikole Zrinskog koji je 1566. poginuo pri obrani ugarske utvrde Siget od osmanske navale ili kasnijeg Nikole Zrinskog koji je izvorno na mađarskom jeziku 1651. napisao ep *Adriai tengernekek syrenaia* – ostavili su dubokog traga u povijesti i kulturi Hrvata i Mađara i stoga postali sastavnim dijelom baštine obaju naroda, ali su njihovi hrvatski korijeni povijesno neupitni.

»Ilirismus oder Jugoslawismus« (str. 29) kao sklop koji daje naslutiti da su ta dva pojma u hrvatskoj povijesti istovjetna jedan s drugim i da se u potpunosti iscrpljuju jedan u drugome nije ni približno dovoljno dorečen. Osnovne težnje iliraca bile su okupljanje hrvatskih krajeva pomoću ilirskoga imena u jedinstvenu cjelinu i usmjerenje kohezivnog potencijala toga »prezimena« prema povezivanju, prije svega kulturnom, sa srodnim narodima na slavenskom Jugu. No, ilirci su na različite načine kontaktirali i s ostalim Slavenima, osobito npr. sa Slovacima, dijelom i pod utjecajem ideje o slavenskoj uzajamnosti, koju je u to vrijeme uvelike promicao slovački preporoditelj Ján Kollár. Izražavajući stajalište hrvatskih preporoditelja o slavenstvu kao kulturnom okviru za hrvatski preporodni pokret i upućujući ujedno na njihovu predodžbu o hrvatskoj državno-pravnoj tradiciji utjelovljenoj u posebnim političkim

pravima trojednice, Ljudevit Farkaš Vukotinović je 1842. u spisu *Ilirisam i kroatizam* konzekventno naglasio da je ilirizam kao »život naš duševni« pretežno usmjeren prema književnosti, ističući istodobno da je kroatizam »život naš politički«. U tom je kontekstu razumljivo i Gajevo geslo »Da Bog živi konstituciju ugarsku, Kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku!«⁶ (čak i neovisno o tome što se on prilično ogledao prema prostoru koji su činile »Koruška, Gorica, Istria, Kranjska, Štajerska, Horvatska, Slavonia, Dalmacia, Dubrovnik, Bosna, Crnagora, Hercegovina, Srbia, Bulgaria i dolnja Ugarska«), a pomalo i Draškovićeve vizija »Velike Ilirije« kao zajednice koja bi obuhvatila hrvatske i slovenske zemlje te Bosnu, što se okvirno podudara s područjem na kojem su živjeli »jugozapadni Slaveni« (u spisu *Mali katekizam za velike ljude* Dragutina Rakovca iz 1842.). Činjenica je da je južnoslavenska ideja ponikla i razvijala se u hrvatskome kulturnom krugu od sredine 19. stoljeća na ilirskoj misaonoj podlozi, ali je činjenica i to da su se njezini protagonisti u koječemu razlikovali od iliraca, među ostalim i time što su njihovu kulturološku polaznu osnovicu nadogradili politički konotiranim aspiracijama (Jugoslavenski program Narodne stranke iz 1874. formulirao je to ovako: »Najiskreniji cilj zajedničkih težnjâ i zajedničkoga rada narodnoga kod Hrvatâ, Srbâ, Bugarâ i Slovenacâ, da bude njihovo ujedinjenje u nezavisnu i slobodnu, narodnu i *državnu* (podcrtao pisac ovih redaka) zajednicu Jugoslavensku«⁷).

Autoričine tvrdnje da su »die ungarischen Aprilgesetze von 1848 erkannten die kroatische Sprache in Kroatien-Slawonien an« (str. 31) i da »versuchte die ungarische Regierung das konstitutionelle Band zwischen den beiden Ländern zu erhalten« (str. 31) nisu sasvim točne. Mađarski zakoni 1848. izrijekom su propisivali da »u ugarskoj državi« službeni jezik »jedino jest mađarski«. Oni su dopuštali da »pridružene strane«, tj. hrvatske zemlje, na lokalnoj (županijskoj) razini »njihov materinski jezik upotrebljavati mogu«, ali to je bila više fakultativna opcija nego preporuka, kamoli obveza. Istodobno je za zastupnika u Ugarski sabor kao jedini »državni sabor« u Zemljama ugarske krune mogao biti izabran samo onaj kandidat koji »i onoj naredbi zakona, po kojoj je zakonotvorni jezik ujedno mađarski, zadovoljiti može«⁸, a takvih je među Hrvatima bilo malo. Hrvatski sabor sveden je na razinu beznačajne »pokrajinske skupštine«, a ban je od potkralja pretvoren u namjesnika mađarske vlade u Hrvatskoj. Na taj je način mađarsko vodstvo u duhu spomenutih zakona nastojalo povijesno oblikovane Zemlje ugarske krune preoblikovati u mađarsku nacionalnu državu i pritom većinu hrvatskih zemalja (osim Dalmacije i Istre), bez imalo autonomije koju je podrazumijevao stari ugarsko-hrvatski staleški savez, potpuno integrirati u tu državu.

6 Nikša Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb, 2002., 171-174.

7 Tihomir Cipek – Stjepan Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Zagreb, 2006., 260.

8 *Zakonski članci ugarskog' državnog sabora godine 1847/8.*, Zagreb, 1860., 17, 43.

Autorica tvrdi da su hrvatska *Zahtijevanja naroda* od 25. ožujka 1848. sadržavala sljedeći zahtjev: »Wiedervereinigung des Dreieinigen Königreiches mit Einverleibung der Militärgrenze und Fiumes und Anschluss der unter osmanischer Herrschaft stehenden kroatischen Gebiete der Herzegowina sowie von Istrien, Unterkrain und der Untersteiermark« (str. 32). *Zahtijevanja naroda*, program hrvatskog pokreta 1848. u 30 točaka, uopće ne sadrže tako eksplicitno formuliran zahtjev! Izrijeckom se tražilo samo sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine s Hrvatskom i Slavonijom. Doduše, u nastavku je bio izražen zahtjev za priključenjem »i sviuh ostalih tečajem vrëmena izgubljenih s ugarskimi varmedjama i s austrijskimi dëržavami sjedinjenih stranah domovine naše«, ali to je bila vrlo općenita i sasvim neodređena formulacija. Tek je Banska konferencija 1860. izrijeckom spomenula tri kotara u Istri (Novigrad, Volosko i Labin), a Hrvatski sabor u predstavci vladaru za uspostavu teritorijalne cjelokupnosti Trojedne kraljevine 1861. zatražio da se Hrvatskoj pripoji još i »pokrajina Metlička« u Kranjskoj, »dio Štajerske s one strane Sutle« i »veliki dio Istre« te istaknuo načelan zahtjev za Turskom Hrvatskom ili današnjom zapadnom Bosnom (ne Hercegovinom!) s »one strane rijeke Une i Save«⁹ (budući da su ti krajevi prije osmanske ekspanzije u jugoistočnoj Europi bili dio Kraljevine Hrvatske u državno-pravnoj uniji s Kraljevinom Ugarskom).

Svakako nije točno da je predmet *Zahtijevanja naroda* od 25. ožujka 1848. bila i »die politische Union mit der Wojvodina« (str. 32), budući da je Vojvodina Srpska na području južne Ugarske proglašena tek na srpskoj Narodnoj skupštini, održanoj od 13. do 15. svibnja 1848. u Srijemskim Karlovcima. Na toj skupštini nije za srpskog vojvodu izabran »Đorđe Stratimirović« (str. 34-35), nego krajiški časnik Stefan Šupljikac. Peticiju kralju Ferdinandu 31. ožujka 1848. nije podnio hrvatski »Landtag« (str. 37), budući da se Hrvatski sabor sastao tek 5. lipnja te godine, nego izaslanstvo koje je došlo u Beč kako bi vladaru predalo *Zahtijevanja naroda* od 25. ožujka 1848. godine. U novome Ugarskom saboru, prema mađarskim zakonima od 11. travnja 1848. godine, cjelokupna je Vojna krajina trebala biti zastupljena s 15 zastupnika, a ne »mit 21 Abgeordneten« (s. 37), kako navodi autorica.

U vezi s 1848. autorica dalje navodi: »Zweispältig war auch die Haltung des Banus gegenüber der serbischen Rebellion. Zwar war er bereit, die Aufständischen militärisch zu unterstützen, doch fürchtete er auch deren revolutionäres Potenzial« (str. 38). Potrebno je pojasniti o čemu se tu u osnovi radilo. Hrvatski sabor je u lipnju 1848. donio zaključak o »savezu Vojvodine Sërbske sa Trojednom kraljevinom« i »preuzimanju sviuh dëlah u zajedini sa Vojvodinom Serbskom«, osobito u odnosima prema Ugarskoj, ali je jasno istaknuo da »narod Trojedne kraljevine« i »Srëmsku županiju« smatra »kao cëloviti dio Trojedne kraljevine«¹⁰ (Srijemska je županija, slijedom zahtjeva srpske Narodne skupštine u Srijemskim Karlovcima, trebala postati

9 Ivan Mažuranić, *Izabrani politički spisi*, prir. Dragutin Pavličević, Zagreb, 1999., 240-241.

10 *Hrvatski državni sabor 1848.*, I, prir. Iskra Iveljić – Josip Kolanović – Nikša Stančić, Zagreb, 2001., 541-542, 545, 554.

dijelom Vojvodine Srpske). Jelačićevi pregovori s mađarskim premijerom Lajosom Batthyányijem, do kojih je došlo posredovanjem nadvojvode Johanna (Ivana) u srpnju 1848. godine, nisu urodili plodom, među ostalim i zbog inzistiranja Hrvatskoga sabora da se u sadržaj hrvatsko-mađarskih pregovora uključi i pitanje Vojvodine Srpske. Mađari jednostavno nisu htjeli pregovarati s Hrvatima o nečemu što su smatrali svojim internim pitanjem. Uvidjevši da je hrvatsko-mađarski rat neizbježan, mađarska je vlada 27. kolovoza 1848. izrazila spremnost za neku vrstu separatnog kompromisa s hrvatskom stranom, ali u nacrtu »sporazuma s Hrvatskom« niti jednom riječju nije spomenula Vojvodinu Srpsku.¹¹ U okolnostima izravne hrvatsko-mađarske ratne konfrontacije 1848. banu Jelačiću je savez sa Srbima iz Vojvodine, koji su se također oružano sukobili s mađarskom vojskom, bez sumnje bio vojnički itekako zanimljiv. Istodobno je Srbima iz Vojvodine savez s Trojednom kraljevinom bio politički važan jer je Vojvodina Srpska bila revolucionarna tvorevina, ustrojena na području koje se prije toga nazivalo južnom Ugarskom, a Narodna skupština u Srijemskim Karlovcima nije bila povijesno priznata institucija koja se mogla obratiti vladaru na uobičajen način. Da to tada nije bilo nimalo nevažno potvrđuje i činjenica da državna konferencija u Beču 1. travnja 1848. nije bila voljna uzeti u obzir ni hrvatska *Zabijevanja naroda* od 25. ožujka 1848. i to upravo s obrazloženjem da nisu donesena u Hrvatskom saboru kao legitimnom zemaljskom predstavništvu nego su nastala kao »Produkt einer nicht autorisirten Versammlung«.¹²

»Die Autonomie, die Ungarn während des Revolutionsjahres 1848 erlangt hatte, war das erste Vorzeichen für eine dualistische Reichsgestaltung« (str. 45), piše autorica na početku drugoga poglavlja. Točno je da su i travanjski zakoni 1848. i oružani pokušaj Mađara 1848./49. da uspostave samostalnu državu predstavljali iskustvo koje je u značajnoj mjeri trasiralo kasniji put prema transformaciji Habsburške Monarhije u Austro-Ugarsku. Ali, dualizam je imao znatno dublje korijene i postojao je na neki način i prije nego što je 1860-ih godina formalno uveden. Ugarska je, zajedno s Hrvatskom, već prilikom ulaska u državnu zajednicu s Habsburgovcima 1526./27. zadržala poseban status u odnosu na ostale habsburške zemlje kao pretežno nasljedne ili krunske pokrajine, osobito one koje su istodobno bile u sastavu Svetog Rimskog Carstva i kasnije Njemačkog saveza. Stoljećima je upravo ugarsko-hrvatski staleški konstitucionalizam bio najozbiljnija zapreka ukorjenjivanju apsolutističkih tendencija bečkoga dvora. Ugarska pragmatička sankcija, koju je 1723. potvrdio Karlo VI., proglasila je Zemlje ugarske krune nedjeljivom i nerazdruživom cjelinom unutar isto tako nedjeljive i nerazdružive Habsburške Monarhije (prema koncepciji Karla VI. iz 1713. godine). Leopold II. je pak 1791. potvrdio zaključak Ugarskog sabora da je Ugarska s »pridruženim stranama«, tj. hrvatskim krajevima, »samostalno

11 Ferenc Deák, *Válogatott politikai írások és beszédek*, I, prir. András Molnár, Budapest, 2001., 554-556.

12 *Hrvatski državni sabor 1848.*, I, prir. Iskra Iveljić – Josip Kolanović – Nikša Stančić, Zagreb, 2001., 134.

kraljevstvo« koje ima »svoja pravila i uredbe«. ¹³ Napokon su travanjski zakoni 1848. otišli čak toliko daleko da su izrijekom propisali kako vladarski akti u Zemljama ugarske krune »samo onda valjaju« kad ih supotpíše nadležni mađarski ministar. Između zapadnih dijelova Habsburške Monarhije i Zemalja ugarske krune postojale su i ekonomske razlike, koje su širenjem modernizacije u 19. stoljeću dodatno produbljene. Ugarska je zaostajala za austrijskim i češkim zemljama u primjeni elemenata zapadno-europske modernosti, a stoljetne carinske barijere između Zemalja ugarske krune i ostalih habsburških zemalja ukinute su tek za vrijeme novoga apsolutizma 1850-ih godina.

Točno je da su glavni hrvatsko-mađarski pregovori 1866. održani »im April und Juni«, ali nisu ponovljeni »im November und Dezember 1866« (str. 54), budući da su tada ugarski i hrvatski kraljevinski odbor podnosili izvješće svojim saborima o neuspjehu tih pregovora, prekinutih u predvečerje izbivanja habsburško-pruskog rata. Banski namjesnik barun Levin Rauch bio je predstavnik »der liberalen Verfassungspartei, sogenannten Unionisten« (str. 54), ali to ipak nije bila »liberalna« politička opcija ni po svjetonazoru ni po nazivu (nazivala se Narodno-ustavnom ili Ustavno-narodnom strankom). Liberalnim svjetonazorom odlikovala se Narodna stranka pod vodstvom Strossmayera i Račkoga, koja se u pojedinim programskim dokumentima iz toga vremena i formalno naziva Narodno-liberalnom ili Liberalno-narodnom strankom. Izbori za Sabor nisu obavljani »im Oktober 1867« (str. 55), nego u studenom i prosincu te godine. Na tim je izborima Narodna stranka doista »eine schwere Niederlage bescherten« (str. 55), ali to se dogodilo dobrim dijelom zato što je Franjo Josip prethodno *from above* nametnuo nova izborna pravila koja su izrazito išla na ruku unionistima. Hrvatski zakonski članak 42. iz 1861. bio je svakako važan instrument u pregovorima o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi, jednostavno zato jer bio potvrđen od strane vladara i morao je biti uvažavan kao obvezujući normativni akt. Taj je članak doista previđao da Trojedna Kraljevina može stupiti u novi savez s Ugarskom »nur nach vorheriger Anerkennung der inneren kroatischen Selbständigkeit und territorialen Einheit« (str. 55), a jamčio je i minimalni okvir hrvatske autonomije u sudstvu, školstvu, unutarnjoj upravi i vjerskim poslovima. Na kraju je Hrvatska u nagodbenom savezu s Ugarskom dobila upravo onoliko autonomije koliko je jamčio taj zakonski članak, ali ne treba zaboraviti da je Hrvatski sabor prethodno pod vladarevim pritiskom napustio načelo da je ujedinjenje hrvatskih zemalja preduvjet za rješenje državno-pravnih odnosa s Ugarskom i Austrijom. ¹⁴

»Nach der Niederschlagung des Aufstandes von Rakovica wurde sie allerdings realistischer und versuchte, das System im Sinne ihrer Interessen zu adaptieren« (str. 59). Tako piše autorica dok misli na Narodnu stranku koja je svojim manifestom u rujnu 1871. javno osudila dualizam, a zatim je prihvatila Hrvatsko-ugarsku

13 *Magyar Törvénytár. 1740-1835. évi törvényczikkek*, Budapest, 1901., 158-159.

14 Mirjana Gross – Agneza Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu. Društveni razvoj u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća*, Zagreb, 1992., 196-197.

nagodbu, doduše uz uvjet da se ona revidira, što je tada podržao i dio unionista. Narodna stranka nije tako postupila zbog neuspjeha trodnevne Kvaternikove pobune u Rakovici (bio je to prilično izoliran događaj), nego zbog neuspjeha političkih pregovora na razini Monarhije između Franje Josipa i čeških predstavnika 1871. o Češkoj kao izglednoj trećoj jedinici u Austro-Ugarskoj (ponajviše zbog otpora utjecajnih mađarskih političara koji su se plašili da bi to mogao biti snažan poticaj Hrvatskoj na putu prema dugoročnoj emancipaciji od Ugarske¹⁵).

Žumberački okrug nakon raspuštanja Slunjske pukovnije nije »dem österreichischen Kronland Krain einverleibt« (str. 91), nego je formalno pridružen Hrvatskoj, ali je i dalje ostao spornim područjem na koje je Kranjska polagala povijesna prava (budući da je Žumberak u 16. stoljeću ušao u Vojnu krajinu kao kranjski posjed). Zbog toga je proces utjelovljenja Žumberka u Hrvatsku ostao nedovršen i zbog toga su Žumberčani prije Prvog svjetskog rata bili »jedini Europljani bez ustavnih prava«, kako ističe slovenski povjesničar Marko Zajc u nedavno objavljenom hrvatskom prijevodu svoje knjige o slovensko-hrvatskoj granici u povijesnoj perspektivi.¹⁶

Tvrđnju autorice da su u razdoblju dualizma »spielten wirtschaftliche Argumente eine Rolle, wobei die Kroaten sich gegen die Modernisierungspolitik Budapests wandten« (str. 93) teško je dovesti u sklad s njezinom tvrdnjom da 1870-ih godina »lag es nicht in der Absicht Ungarns, die regierende kroatische Nationalpartei durch eine schnelle Modernisierung Kroatiens zu unterstützen« (str. 94). Mađarska je vlada u nagodbenom razdoblju nadzirala i različitim mjerama ograničavala gospodarski i društveni razvoj Hrvatske, kako ona ne bi ometala interese stranoga kapitala i kako veći napredak ne bi utjecao na potencijalno širenje hrvatske autonomije. Unatoč tome, razvojni procesi u Austro-Ugarskoj kao srednjo-europskoj poluperiferiji, smještenoj između zapadno-europske razvojne jezgre i istočno-europske i jugoistočno-europske razvojne periferije, povoljno su utjecali na hrvatsko gospodarstvo. Sâma je autorica već u predgovoru jasno istaknula: »Dank Industrialisierung, Urbanisierung und Bildungsaufschwung erlebte die kroatische Gesellschaft in den letzten Dezenien des 19. Jahrhunderts eine schnelle Modernisierung, und der Ausbau des Militärs war ein Element dieses Prozesses« (str. 12). Zbog toga je na kraju i bio moguć poznati paradoks: iako je Hrvatska bila jedan od najnerazvijenijih dijelova Austro-Ugarske, ona je poslije 1918. postala jedan od najrazvijenijih dijelova nove južnoslavenske države.

Zapovjedni jezik u domobranstvu na teritoriju Hrvatske i Slavonije teško je mogao biti »serbo-kroatisch« (str. 138), neovisno o tome što autorica na jednom mjestu ukazuje na objektivni problem da »Sprachstatistik kennt für diese Zeit keine

15 Rački je 27. lipnja 1871. pisao Strossmayeru: »Ako Mađžari ne budu okolnostima prisiljeni – to bi glavno bilo, da se Česi izmire – onda se mi ne nenagodismo.« (*Korespondencija Rački-Strossmayer*, I, ur. Ferdo Šišić, Zagreb, 1928., 137).

16 Marko Zajc, *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje. Slovensko-hrvatska granica u 19. i početkom 20. stoljeća*, Zagreb, 2008., 362-368.

Unterscheidung zwischen Kroaten und Serben, lediglich die religiösen Verhältnisse erlauben eine nationale Diferenzierung« (str. 80), budući da je u tadašnjim statističkim izvorima sporna identifikacija jezika u pravilu glasila »hrvatski ili srbski«. Hrvatsko-ugarska nagodba, a ona je bila hrvatski ustav od 1868. do 1918. godine, propisivala je da je službeni jezik u Hrvatskoj i Slavoniji izrijekom hrvatski, a bilo je u razdoblju dualizma statističkih i drugih pokazatelja koji su konzekventno razlikovali Hrvate i Srbe i to ne samo na konfesionalnoj podlozi (npr. *Statistički godišnjak Zemalja ugarske krune* kao »uredovni prevod s magjarskoga izvornika«). Inače je točna autoričina tvrdnja da »überwiegende Mehrheit der Offiziere und Mannschaft gehörte der kroatischen bzw. serbischen Nationalität« (str. 138), napose u svjetlu činjenice da su Srbi u to vrijeme činili četvrtinu stanovništva Hrvatske i Slavonije.

Točno je da je Franjo Josip 1878. godine – kad je Hrvatski sabor nakon austro-ugarskog vojničkog zaposjedanja Bosne i Hercegovine u adresi vladaru izrazio nadu da bi se ta pokrajina mogla pridružiti Hrvatskoj i Slavoniji nakon što se s njom prethodno ujedine Vojna krajina i Dalmacija – ukorio Hrvatski sabor tvrdnjom da je Sabor »seine Kompetenzen eindeutig überschritten hatte« (str. 210-211). Hrvatski sabor kao pokrajinski parlament u dualističkom sustavu Austro-Ugarske doista nije bio nadležan raspravljati o Bosni i Hercegovini kao vanjsko-političkom pitanju *par excellence*, ali je imao pravo uputiti adresu Franji Josipu kao hrvatskome kralju i jednostavno podsjetiti vladara na obvezu preuzetu prilikom polaganja krunidbene prisege 1867. o utjelovljenju zemalja ugarskoga i hrvatskoga povijesnoga prava u Ugarsku i Hrvatsku¹⁷ (obzirom da su zapadni dijelovi tadašnje Bosne i Hercegovine u srednjem vijeku bili u sastavu Ugarsko-hrvatskoga kraljevstva).

U vezi s time autorica piše: »Großkroatien war nach wie vor eine Option für die kroatischen Politiker, doch sie wurde immer komplizierter. Das Konzept konfrontierte die kroatische Bevölkerung fast überall mit den Ansprüchen anderer Völker, so in Kroatien-Slawonien und Bosnien-Herzegowina mit den Serben, in Dalmatien mit Serben und Italienern sowie in Istrien mit Italienern und Slowenen« (str. 211). Ovdje treba imati na umu dvije stvari. Prvo, u odnosima između Hrvata i pojedinih pripadnika drugih naroda na hrvatskom tlu bilo je različitih nesporzuma i sučeljavanja, uvjetovanih procesima nacionalne integracije i međunacionalne diferencijacije, ali je u isto vrijeme bilo i mnogo primjera kultivirane snošljivosti i suradnje. Drugo, za razliku od npr. povijesne Ugarske, u kojoj je tek 1900. prvi put u modernom razdoblju bilo jedva nešto više od 50% Mađara, hrvatsko je stanovništvo u 19. stoljeću bilo većinsko u Hrvatskoj i Slavoniji, Dalmaciji i Istri. Iznimka je bila samo Bosna i Hercegovina, gdje su potkraj 19. i početkom 20. stoljeća Hrvati činili otprilike petinu stanovništva.

17 »Sve one strane i pokrajine Ugarske i posestrimi joj kraljevinah, što su već natrag stečene, pa i one, što će božjom pomoćju odsele biti natrag pribavljene, pripojit ćemo u smislu krunidbene Naše zakletve rečenoj zemlji i posestrimi joj kraljevinam.« (Bogoslav Šulek, *Hrvatski ustav ili konstitucija godine 1882.*, Zagreb, 1883., 267-268).

Pojmovi kao što su »nationale Erwachen« (str. 14) i »Nationalbewusstsein« (u naslovu sedmoga poglavlja) česti su u povijesnoj znanosti i historiografskoj literaturi. Pritom treba imati na umu da oblikovanje modernih nacija, a to je pojam koji je uobičajen u njemačkom kulturnom krugu (Nationsbildung¹⁸), nije ni izdaleka svodljivo samo na razne pojavne oblike »buđenja« pojedinih naroda i širenja nacionalne svijesti. Oblikovanje modernih nacija i nacionalnih identiteta složen je i slojevit proces koji se u raznim sredinama manifestirao na različite načine¹⁹, uključujući i narodne preporode kao jedan od mogućih pojavnih oblika, ali u svemu tome postoji i jedan zajednički nazivnik (koji se nigdje ne javlja prije 19. stoljeća): jednakost pred zakonom i komunikacijska revolucija. Kao što je jednakost svih ljudi pred zakonom bez obzira na staleške i druge razlike kao koncept koji je afirmiralo tek građansko društvo omogućila masovnije vertikalnu prohodnost ljudi iz različitih društvenih slojeva, tako je i svladavanje većih prostornih udaljenosti u kraćem vremenu pomoću npr. željeznice omogućilo pouzdanije horizontalno umrežavanje etničkih srodnika iz različitih sredina.

Što, na kraju, reći o knjizi koja se odlikuje pouzdanom i čak poticajnom jezgrom, ali i nekim pomalo neočekivanim slabostima u vezi s pojedinim općim mjestima?

Nema nikakve dvojbe da se knjiga *Soldaten zwischen nationalen Fronten*, neovisno o svim prigovorima koji joj se mogu uputiti, odlikuje neponovljivom sugestivnošću, stvaralačkom izvornošću i transparentnom uvjerljivošću. Tekst je gusto pisan i koncepcijski tako osmišljen da se na stranicama knjige nalazi pravo obilje najrazličitijih obavijesti i objašnjenja. Stoga knjigu treba pažljivo čitati i nijansirano vrjednovati. Catherine Horel je do te mjere proniknula u srž problematike kojom je zaokupljena na stranicama svoje knjige, u mnoge zamršene odnose i stanja, pojave i procese, kontinuitete i promjene, konstante i varijable, da svakako zaslužuje priznanje za popriličan napor koji je uložila kako bi učinila to što je učinila. Iako pritom nije uspjela izbjeći određene pogriješke, podarila nam je ozbiljnu i vrijednu studiju koja će budućim istraživačima poslužiti kao solidan metodološki i spoznajni putokaz, a ostalim čitateljima bitno olakšati razumijevanje vojne povijesti Hrvatske i čitave Srednje Europe u »dugom« 19. stoljeću.

18 *Das Fischer Lexikon. Geschichte*, ur. Richard van Dülmen, Frankfurt am Main, 1995., 390.

19 Petar Korunić, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije. Nacija i nacionalni identitet*, Slavonski Brod, 2006., 133-144.